

ALPER AY'IN *DİVAN-I HİKMET*'TE MANEVÎ AYET İKTİBASLARI ADLI KİTABI ÜZERİNE

Sorumlu Yazar /
Corresponding Author

Erhan Salih FİDAN

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu
Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Kastamonu,
Türkiye.

•
ORCID

0000-0002-6347-4057

•
E-mail

erhansalihfidan@gmail.com

•
Geliş Tarihi / Submitted:

11.06.2024

•
Kabul Tarihi / Accepted:

26.10.2024

•
Kaynak Gösterim / Citation:

Fidan, Erhan Salih (2024).
“Alper Ay'ın *Divan-ı Hikmet*
te Manevî Ayet İktibasları
Adlı Kitabı Üzerine”, *Karabük*
Türkoloji Dergisi, 5/10, 129-
109.

•
Tanıtımı Yapılan Kitap:

Ay, Alper (2020), *Divan-ı*
Hikmet'te Manevî Ayet
İktibasları, Ahmet Yesevi
Üniversitesi Yayınları, Ankara.

Öz

Kur'an-ı Kerim, Türk edebiyatının en mühim kaynaklarından. Edebiyat araştırmalarında genellikle bu etki de ele alınmaktadır. İktibas, Kur'an-ı Kerim'den alınan ibarelerin asıl şekliyle yahut manasıyla bir metinde kullanılması şeklinde edebiyatımızda sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Alper Ay tarafından hazırlanan *Divan-ı Hikmet'te Manevî Ayet İktibasları* adlı araştırma, Hoca Ahmed Yesevî'nin Kur'an'ı kaynak olarak kullanışı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu eser, *Divan-ı Hikmet*'teki lafzen Kur'an iktibaslarını tespitten sonra Kur'an'ın mesajlarının yansımalarını tespit etmektedir. Bu sebeple Kur'an ve Türk edebiyatı bağlantısına dair önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk İslam Edebiyatı, Kur'an-ı Kerim, Hoca Ahmed Yesevî, İktibas.

Abstract

Qur'an al-Kerim is one of the most important sources of Turkish Literature. This effect is generally discussed in literature researches. Iqtibas (quotation) is frequently encountered in our literature in the form of using the phrases taken from the Qur'an al-kerim in a text in their original form or meaning. The research titled *Spiritual Verse Iqtibas in Divan-ı Hikmet* prepared by Alper Ay focuses on the use of the Qur'an as a source by Hodja Ahmed Yesevî. This work identifies the reflections of the messages of the Qur'an after identifying the verbal quotations of the Qur'an in *Divan-ı Hikmet*. For this reason, it provides an important framework for the connection between the Qur'an and Turkish literature.

Keywords: Turkish Islamic Literature, Qur'an al-kerim, Hodja Ahmed Yassawî, Quotation.

Giriş

Yaklaşık bin yıllık devrede İslam tesirinde gelişen Türk edebiyatının en temel kaynaklarından biri Kur'ân-ı Kerîm'dir. Öyle ki bu devrede kaleme alınmış manzum mensur hemen her eserde bir ayetten yahut sureden bahis göze çarpar. Türk İslam Edebiyatı sahası içinde Kur'ân-ı Kerîm kaynaklı edebî türler dahi meydana getirilmiştir. Edebiyatımızda böyle türlerin yanı sıra Kur'ân-ı Kerîm ile kuvvetli irtibatıyla öne çıkan şairler de mevcuttur. Bu konuda iki kurucu ismi örnek vermek mümkündür: Hoca Ahmed Yesevî (ö. 1166), “Meni hikmetlerim fermân-ı Sübhân/Okup bil-seng heme ma'nâ-i Kur'ân” diyerek hikmetlerinin hepsi için Kur'ân'ın manasını kaynak gösterir. Benzer şekilde Yunus Emre (ö. 1320) de “Yûnus'un sözi şîrden amma aslı[dur] kitâbdan/Hadîsile dinene key [bilgil] sâdik olmak gerek” diyerek şiirindeki manaların aslında Kur'ân hakikatleri olduğunu ifade eder. Dolayısıyla Müslüman şair ve ediplerin Kur'ân-ı Kerîm ile ciddi bir münasebetlerinin bulunduğu gerçeği dikkate alınarak Kur'ânla irtibatın seviyesini ve keyfiyetini tespit ve tahlil etmek önemli bir araştırma sahası açmaktadır.

Bir şairin, bir edibin Kur'ân-ı Kerîm ile irtibatını, bir yönüyle de Kur'ân'a dair bilgi birikimini ölçmenin, bu hususta bir fikir edinmenin yolu edebî metinlerde Kur'ân'ın nasıl kullanıldığı ile ilgilidir. Kur'ân'ın edebî metinlere yansıyan ayetlerine dair akla gelen ilk unsurlardan biri olan “iktibas”, öncelikle yazarın kendisine ait olmayan bir ibareyi alarak kullanması olarak tanımlanabilir. Daha geniş bir bakışla burada hem ibareyi olduğu gibi almak hem de manasını almak kastedilmektedir. Bu iki iktibas türünden ibarenin aynen alınıp kullanılmasına “lafzî iktibas”; manasının farklı kelimelerle ifade edilmesine ise “manevi iktibas” denir. Bu konuda edebiyat araştırmacıları daha ziyade, tespitinin kolaylığını da göz önünde tutarak, lafzî iktibas üzerinde durmuşlardır. Hususiyetle divan ve mesnevî incelemelerinde lafzî ayet ve hadis iktibaslarının ayrı bir başlık altında madde madde gösterilmesi sıklıkla başvurulan bir usuldür. Fakat sadece lafzî iktibasların tespitiyle, şairin ya da edibin Kur'ân-ı Kerîmle irtibatını ölçmeye çalışmak, ilk bakışta göze çarpanlara odaklanmanın getirdiği kolaylığı tercih etmekten ötürü, hızlı ulaşılabilen fakat eksik neticelerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Zira şairlerin manaya ve vezne uygun bir şekilde Kur'ân'dan ya da hadis-i şeriflerden aldıkları bir ibareyi şiir içerisinde yerli yerince alıntılama gayreti daha ziyade hüner gösterme ve sanatlı söz söyleme çabasının tezahürlerindedir. Şairin vahiy bilgisini gösteren esas unsur ise manevi iktibaslardır. Çünkü manevi iktibas, zaman zaman şairin bilinçli olarak aktardığı bir manayı yüklenmekle birlikte çoğunlukla yazarın zihninden, karihasından kasıt olmaksızın süzülüp gelen bilgileri yansıtır. Dolayısıyla manevi iktibas yazarın zihninde yer etmiş; eski tabirle bedaheten, yani düşünmeksizin, birdenbire metne işleyecek derecede benimsenmiş fikirleri, manaları taşımaktadır. Böylesi bir iktibasın tespiti, kalem

sahibinin iktibas yaptığı eserden ciddi tesir gördüğüne ve fikir dünyasının o eserdeki manalarla yoğrulduğuna işaretler.

Divan-ı Hikmet'te Manevi Ayet İktibasları Hakkında

Kur'ân-ı Kerîm'in edebiyatımıza kaynaklığına dair bu giriş, aslında üzerinde duracağımız eserin en önemli ve alana en ciddi katkı yapacak yönünü ifade etmektedir. Bunun yanında ilgili araştırmanın hedefine ve ilk bölümüne dair kısa bir değerlendirme olarak da okunmalıdır. Alper Ay tarafından bir tez araştırması olarak hazırlanan ve ardından Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları'na neşredilen Divan-ı Hikmet'te Manevi Ayet İktibasları isimli kitap, kısaca ifade etmek gerekirse, Türk Edebiyatı'nın kurucu isimlerinden Hoca Ahmed Yesevî'nin Kur'ân-ı Kerîm ile irtibatını Divan-ı Hikmet'ten hareketle tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Edebiyatımızdaki Kur'ân-ı Kerîm tesirinin büyüklüğü, Nihad Sami Banarlı, Agah Sırrı Levend gibi önemli edebiyat tarihçileri ve araştırmacılar tarafından da birçok kez beyan edilmiştir. Fakat girişte de ifade ettiğimiz gibi Kur'ân-ı Kerîm ve edebiyatımızın irtibatını tespit ve tahlil için yapılan araştırmalar, çoğu zaman lafzî iktibasların yahut Kur'ân-ı Kerîm'in getirdiği malumat çerçevesinde gelişen mazzunlar ve mevzular etrafında yoğunlaşmıştır. Bu manada metnin içine sinen, nüfuz eden ayetlerin izini sürmek gibi çetin fakat bir o kadar da mühim bir araştırma usulünün genellikle ihmal edildiğini ifade etmek mümkündür. Alper Ay tarafından Hoca Ahmed Yesevî'nin hikmetleri üzerinde yapılan Divan-ı Hikmet'te Manevî Ayet İktibasları isimli araştırma, Kur'ân ve Türk Edebiyatı bağlantısına dair sunduğu geniş çerçeveye dikkat çekmektedir.

“Türk İslam Edebiyatı, Kur'ân-ı Kerîm ve Hoca Ahmed Yesevî” başlıklı bir giriş bölümüyle başlayan eser, dört ana bölümde ayetlerin konularına göre tespiti ve tasnifiyle tertip edilmiş. Giriş kısmında yukarıda kısaca değindiğimiz, konuya hazırlık kabilinden “Kur'ân ve edebiyat ilişkisi; tanımı ve çeşitleri ile iktibas sanatı ve Hoca Ahmed Yesevî'nin hayatıyla eserleri” üzerinde durularak araştırmanın zemini ve temelleri hakkında bir çerçeve oluşturulduğu görülmektedir.

Kitabın dört ana bölümünün ilk üçünde manzum metinlerin muhteva incelemelerinde görmeye alışık olduğumuz tasnif tarzından farklı bir usul tatbik edilmiştir. İlk üç başlığa baktığımızda “iman, İslam ve ihsan” kavramları görülmekte; “Cibril hadisi” diye meşhur olan rivayetten hatırladığımız bu üç kavramın ana bölümlere niçin başlık olarak alındığı ise yazar tarafından ön sözde şöyle açıklanmıştır:

“Bugüne kadar yapılan divan incelemeleri genellikle ‘Din ve Tasavvuf’ başlıklarıyla çerçevelenmekteydi. Fakat bu tarzda bir değerlendirme elde ettiğimiz tespitleri kuşatma noktasında kısıtlı kalmaktaydı. Din, tasavvuftan ayrı mıydı? Tasavvuf başlığında incelenen konuların din ile ilişkisi ne orandaydı? Tasavvuf, dinden başka bir şey miydi? Biz de bu tikanıklığı açmak üzere Prof. Dr. Bilal Kemikli hocamızın tavsiyesi ile irfanî geleneğimizde Cibril hadisi olarak bilinen sistemi *Divan-ı Hikmet'te* uygulamaya karar verdik.”

Böyle bir tercihin işaret edilen endişelere mukabil isabetli bir tasnif usulü doğurduğunu söylemek mümkündür. Zira din ve tasavvuf ayrımının tasavvuf sahasında öne çıkan kavramları aynı başlık altında toplama gayretinin tezahürü olduğu ve bu kavramların din başlığından genel manzara itibarıyla dahi ayrı görünmesinin isabetsiz olacağı açıktır. Bu manada “irfanî gelenek” vurgusu ile yapılan bu tercihin, hele de Hoca Ahmed Yesevî gibi ilmi ve irfanıyla öncü kabul edilen bir ismin şiiirleri için, alışılmış usule nispetle daha doğru bir tasnife imkân verdiği söylenmelidir. Bu tercih, araştırmanın ana hedefinden ayrı, müstakil bir başka değerlendirmeyi gerekli kılıyorsa da burada ifade edilmelidir ki bilhassa divanlar üzerinde yapılan araştırmalarda alışılmış usulle “Allah, Hz. Muhammed, Peygamberler, Melekler, Kitaplar, Tarihî Şahıslar, Mitolojik Unsurlar vs.” gibi başlıklar altında yapılan muhteva incelemeleri, çoğu zaman istatistiki birtakım tespitlerden öteye geçememektedir. Dolayısıyla incelenen eserin sunduğu zihniyet ve bakış açısına göre şekillendirilerek nev’i şahsına münhasır bir tasnif şeması ortaya koyma çabasını yansıtmaması bakımından bu araştırma önemli bir örnek sunmaktadır. Bu konuda tektip bir tasnif tablosunun tüm eserleri ve şahısları kuşatmaktan; bu sebeple de doğru tespit ve değerlendirmeleri yansıtmaktan uzak olduğu da bu vesileyle ifade edilmelidir.

Birinci bölüm, “*Divan-ı Hikmet'te İman*” başlığını taşımaktadır. Tahmin edileceği üzere bu kısımda iman esasları olarak bilinen Allah’a; meleklerle; kitaplara; peygamberlere; ahirete ve kadere iman alt başlıkları ile ilgili ayetlerin tespiti yapılmış. Bir misal: Allah’ın kuluna yakınlığı ile alakalı Kaf Suresi’nin 16. ayetinin sonundaki “Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız” ibaresi Hoca Ahmed Yesevî’nin bir hikmetinde şöyle iktibas edilmiştir: “Gerdaniñni regleridin yakın sana” (s. 57) “Boynunun damarından yakın sana” şeklinde anlaşılabilir olan bu mısradaki kullanılan ifadeler, ayetteki ibarenin birebir tercümesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu manada hem dil hususiyetleri ve kelime hazinesi olarak hem de din dilinin kuruluşunda ayetlerin anlaşılması yönünden oldukça mühim tespitlere imkân veren bir metin olduğu görülmektedir.

İkinci bölümde İslam esasları yahut İslam’ın şartları olarak bilinen kelime-i şehadet, namaz, oruç, zekât, hac gibi kavramlar ele alınmaktadır. Bu kısmın diğer bölümlere

nispetle kısalığı dikkat çekerken dört ana bölüm arasında bir dengesizlik de sezilmektedir. Fakat yazar Alper Ay tarafından bu manzaranın bir arızayı yahut eksikliği değil bir hassasiyeti gösterdiği ifade ediliyor. Buna göre Hoca Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinde ele aldığı hususlar, hacim itibarıyla Kur'ân-ı Kerîm ile paralellik arz etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetler hakkında teferuata girilmediği, bunlar icmalen beyan edildiği gibi Hoca Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinde de bu ibadetlerin farziyeti ve önemi kısaca ifade edilmekte, fazlaca teferuata girilmemektedir. Yazarın tespitine göre “namaz, oruç, zekât ve hac Kur'ân'da nasıl geçiyorsa hikmetlerde de öylece zikredilmektedir”. (s. 211-212) Özellikle bu tercih, Hoca Ahmed Yesevî'nin Kur'ân-ı Kerîm bilgisini ve hassasiyetini gösteren çok mühim bir tespittir.

Üçüncü kısım ise esasen İslam'ın irfanî veçhesini, tasavvuf ilmini işaret eden ihsan kavramına ayrılmıştır. Bu kısımda da yine ayetler temelinde “tövbe, zikir, nefis, hikmet, erenler/veliler” gibi tasavvufi kavramların ele alındığı görülmektedir. Bunun yanında Kur'ân-ı Kerîm'de birçok yerde tavsiye edilen; ehl-i tasavvuf tarafından da çok mühim sayılan gece ibadeti ve seher vakti vurgusunun Hoca Ahmed Yesevî tarafından da ısrarla tekrar edilişi bu bölümün dikkat çekici tespitlerinden birisidir.

Dördüncü ve son bölümde ise ilk üç bölüm/kavram sınırları içerisine dâhil edilemeyen; fakat Kur'ân-ı Kerîm'de ve buna paralel olarak Divan-ı Hikmet'te zikredilen kavram ve mevzulara “Diğer Konular” başlığı altında yer verilmiştir. Bu kısımda “cimrilik ve cömertlik, kibir, temizlik, gıybet, haset, sabır, şükür” gibi bazı ahlaki konuların irdelendiği; bunun yanında insan ve hususiyetlerine dair bir başlık açıldığı ve şahıslar başlığı altında ise Ashab-ı Kehf, Firavun, Hâman, Karun ve Samiri'nin ele alındığı görülüyor. Bu bölümün sonunda Divan-ı Hikmet'te lafzî kısmen yahut tamamen geçen 44 ayetin bir listesi verilmiş ve lafzî iktibasların da tespiti yapılmıştır.

Bu dört ana bölümün ardından kitapta “Fatiha'dan Nâs'a Hikmet ve Konu Dağılımı” başlıklı ilave bir bölüm daha görülmektedir. Bir indeks hüviyetinde görünen ve eserden istifadeyi kolaylaştıran bu kısımda, Fatiha'dan Nâs'a kadar ayet ayet hikmetlerle eşleştirme yapıldığı ve tablonun son sütununda da bu ayetin ve hikmetin hangi başlık altında tetkik edildiğinin bildirildiği görülmektedir. Hususiyetle Hoca Ahmed Yesevî'nin Kur'ân-ı Kerîm'in herhangi bir ayeti ile alakalı ne söylediğini, manayı nasıl dillendirdiğini merak edenler için işleri kolaylaştıran bir tablo olduğu ifade edilmelidir; fakat bütün surelerin ve ayetlerin bu tabloda yer bulmadığı da anlaşılmalıdır. Hoca Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinde, 96 sureye ve yaklaşık altı yüz ayete lafzen veya manen işaret edildiği tablonun tahlilinde bir tespit olarak bildirilmiştir. Surelerin ve ayetlerin dağılımına bakılarak Hoca Ahmed Yesevî'nin Kur'ân-ı Kerîm'e

geniş bir çerçevede, kapsayıcı ve hâkim bir tavırla yaklaştığı görülmektedir. (s. 464)

Bu bölümden sonra ise bir fihrist eklenerek hikmetler ve ayetler konularına göre eşleştirilmiştir. Bu tablonun da araştırmadan istifade edilirken ciddi bir kolaylık sağlayacağı görülmektedir.

Çalışmanın sonuç kısmında dikkat çekici tespitler bulunmaktadır. Yukarıda da zikredilen konuların ele alınışı temelinde Kur'ân-ı Kerîm ve hikmetler arasında görülen paralellik bu tespitlerden biridir. Bir diğer önemli tespit Hoca Ahmed Yesevî'nin vahyin anlaşılması için sarf ettiği gayretle alakalıdır. Hoca Ahmed Yesevî, bir ayeti lafzen hikmetine aldığı zaman umumiyetle ayetin mealini, manasını da aynı dörtlük içerisinde zikretmektedir. (s. 480) Buradan da onun ilmî bir mesuliyetle hikmetlerini vasıta olarak kullanarak Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması için gayret sarf ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Adeta hikmetlerinde Kur'ân-ı Kerîm dersleri verdiğini; ayetleri mealıyla manasıyla, dilin ve şiirin imkânlarını kullanarak naklettiğini ifade etmek mümkündür. Bu türlü tespitler, Hoca Ahmed Yesevî isminin ehemmiyetini ve kurucu rolünü daha fazla dikkate ve incelenmeye değer kılmaktadır.

Son olarak, kitapta Yunus Emre hakkında da aynı çerçevede bir araştırmanın yapılacağı bildirilmektedir. Hoca Ahmed Yesevî ve Yunus Emre, farklı coğrafyalarda fakat aynı manalarla geniş halk tabakaları üzerinde ciddi tesirler uyandırdığından Kur'ân-ı Kerîm'in hikmetli mesajlarını nasıl ve ne derecede aktardıkları incelenmesi gereken isimlerdir. Dolayısıyla Yunus Emre'nin eserlerinin de aynı çerçevede incelenmesi önemli tespitler sunacak; en önemlisi de Hoca Ahmed Yesevî'nin hikmet geleneğiyle Yunus Emre'nin şiirleri arasındaki benzerlikleri bir başka pencereden görebilmemizi sağlayacaktır.

Kaynakça

Ay, Alper, *Divan-ı Hikmet'te Manevî Ayet İktibasları*, Ankara: Ahmed Yesevî Üniversitesi Yayınları, 2020.